

Politieke oppositie: liberaal of aristocratisch?

Recente publicaties over de Restauratie in Nederland en Frankrijk

IDO DE HAAN

De politieke geschiedenis van de eerste helft van de negentiende eeuw heeft een onbestemd karakter. Voor een deel ligt dat aan de geschiedschrijvers, die meer oog hadden voor de revolutionaire hoogtepunten van 1789 en 1848 dan voor het minder geaccidenteerde tussenliggende tijdvak. Voor een ander deel ligt het aan de periode zelf, waarin geworsteld werd met de vraag hoe vorm moest worden gegeven aan de woelige ervaringen van revolutie, bezetting en oorlog tussen 1780 en 1815. Gesteld al dat het opnieuw kiezen van posities wenselijk was (en dat was het niet volgens velen die genoeg hadden van politieke polarisatie), dan nog was het moeilijk een standpunt te vinden dat niet door de voorgaande ervaringen verdacht of simpelweg obsoleet was geworden. Terug naar het Ancien Régime was onmogelijk. Zelfs de aristocraten die een grondige afkeer hadden van de Revolutie, verlangden niet terug naar de tijd van het absolutisme, maar hoogstens naar een in een verder verleden gelegen feodaliteit. De erfenis van de Revolutie was door de Terreur besmet, maar tegelijkertijd onontkoombaar. De ontwikkeling van democratische beginselen stelde elk beroep op een hoger gezag en traditionele legitimatie bloot aan het oordeel van de publieke opinie. Bovendien had Napoleon met krachtige hand de Revolutie gecodificeerd in een reeks van wetten en geïnstitutionaliseerd in een bestuursapparaat, dat alom werd veroordeeld als ongewenste centralisatie van de staatsmacht, maar voor ieder nieuw regime een waardevol instrument van machtsuitoefening was.

Een van de centrale vragen in de geschiedschrijving van deze periode is hoe op deze onbestemdheid is gereageerd. Lang heeft het beeld gedomineerd van een verlamd of conservatief bestel; van een reactionair Bourbonbewind in het Franse geval, of van een ingeslapen natie als het om Nederland gaat. In de afgelopen jaren is de wetenschappelijke belangstelling voor deze periode evenwel

toegenomen en het beeld van de Restauratie minder vlak geworden. Een belangrijk teken hiervan is de congresbundel *Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe*, in 2000 verschenen onder redactie van de Britse historici David Laven en Lucy Riall, en de Franse bundel *Repenser la Restauration*, in 2005 gepubliceerd onder redactie van Jean-Yves Mollier, Martine Reid en Jean-Claude Yon, allen van de Université de Versailles Saint-Quentin-en-Yvelines. De defensieve toonzetting van de introducties tot de bundels maakt duidelijk hoezeer de aandacht voor deze periode bevochten moet worden. Laven en Riall beogen met hun bundel 'to encourage students and scholars to view the Restoration as a period worthy of study in its own right' (xi). Martine Reid zet zich in haar introductie eveneens af tegen het beeld van stagnatie en reactie dat de geschiedschrijving heeft gedomineerd, maar erkent tegelijk dat dit tijdvak al met de valse start van de Honderd Dagen tussen Elba en Waterloo in het teken van de kortstondigheid, onvolgroeidheid en vergankelijkheid stond.

De beide bundels leggen vervolgens andere accenten. Laven en Riall hebben auteurs verzameld die de invloed van het Napoleontische bewind op Restauratieregimes in geheel Europa nagaan. Zij wijzen erop dat zelfs de meest reactionaire post-Napoleontische regimes in Italië en Spanje geenszins afstand wilden doen van de mogelijkheden van controle die het Napoleontische bestuur had ontwikkeld. Overal in Europa werd de aristocratie derhalve geconfronteerd met een staat die veel meer macht naar zich toe had getrokken dan zij wenselijk achtte en geen herstel van privileges, maar slechts hoge posities in de ambtenarij in het vooruitzicht stelde. De agitatie van een deel van de adel tegen het Restauratieregime zorgde ervoor dat er niet veel terecht kwam van het vergeven en vergeten van het verleden, nagestreefd door Metternich, Lodewijk XVIII, Willem I en de meeste andere leiders in de Restauratie.

In de bundel *Repenser la Restauration* ligt de nadruk op de culturele reflectie op de problemen van de Restauratie in Frankrijk zelf. Naast beschouwingen over enkele van de leiders en critici van de Restauratie en over de kunst en literatuur in deze periode, wijzen andere auteurs op het belang van de Restauratie als de broedplaats van een nieuwe politieke cultuur, met een nieuwe parlementaire retorica en een levendige publieke sfeer. In veel van de bijdragen blijkt hoezeer de last van het verleden meewoog in al deze debatten. Zo bespreekt Emmanuel Fureix 'une Restauration nécrophile', die in de eerste jaren gefixeerd was op de slachtoffers van de Revolutie. De ongeveer 6500 doden, in de eerste plaats het koninklijk paar, waren onderwerp van een grootschalig openbaar rouwbeklag, dat met de 'loi sur le deuil général' vanaf 1816 op 21 januari ook een officieel karakter kreeg. Nathalie Petiteau bespreekt het lot van de veteranen van de Grande Armée, die in een poging afstand te nemen van het Napoleontische verleden, slachtoffer werden van een chaotische demobilisatie en van de Witte Terreur, terwijl hun overwinningen verdrongen en hun doden vergeten werden. Zoals Martine Reid in haar introductie aangeeft met een term van François Hartog, wordt de Restauratie derhalve ervaren als een nieuw

‘régime de historicité’, waarin het verleden niet langer maatgevend, maar in versterkte mate wel als bepalend voor de toekomst wordt beschouwd. Dat blijkt niet alleen uit de sterk historiserende inslag van het politieke denken van deze periode, waarmee vooraanstaande denkers als Guizot of Thorbecke uit ontwikkelingslijnen in het verleden politieke voorschriften voor het heden en de toekomst probeerden af te leiden. De ban van het verleden komt ook tot uitdrukking in het terugverlangen naar politieke vormen en sociale verhoudingen, die door de tijd zijn ingehaald, maar voor de nieuwe periode onmisbaar worden geacht.

Deze thematiek van het veranderende tijdsbesef is eerder gezaghebbend geconceptualiseerd in Kosellecks studies over de ‘Sattelzeit’ als het uiteenvallen van ervaringsruimte en verwachtingshorizon, en een met de democratisering en politisering van allerhande begrippen gepaard gaande ideologisering van het politieke debat, waardoor de verwerkelijking van politieke idealen in een steeds verder terugwijkende toekomst wordt geprojecteerd.¹ Kosellecks uitgangspunten hebben een lezenswaardige cultuurhistorische precisering gekregen in *Stranded in the Present* van de hand van de Amerikaanse historicus Peter Fritzsche. Hij legt de nadruk op de nostalgie van de ontwortelde aristocratie, die na de Revolutie zowel door haar verblijf in den vreemde als door haar verlangen terug te keren tot hun huis en haard, voeding geeft aan ideeën over een in een diep verleden geprojecteerde nationale eigenheid en over huiselijkheid als de meest geëigende locus van zelfrealisatie.²

Uit al deze studies rijst een veel minder vreedzaam of zelfs ingeslapen beeld van de Restauratie op. In het nieuwe historiografische perspectief heeft het hybride karakter van dit tijdvak tot gevolg dat zeer uiteenlopende ideologische posities, partijformaties en institutionele vormen naast elkaar bestonden en, ondanks de breed gedeelde behoefte aan politieke rust, voortdurend een fundamenteel debat opflakkerde over de inrichting van de samenleving. Dit beeld wordt bevestigd door de toonaangevende historicus Emmanuel de Waresquiel, die onlangs in een overzicht van zijn werk heeft betoogd dat de conflicten van de Revolutie, na de hardhandige onderdrukking ervan onder Napoleon, tijdens de Restauratie op vreedzamer wijze werden voortgezet. Zoals hij aangeeft in een motto ontleend aan de memoires van François Guizot, woekerde onder de oppervlakte van de vrede die na 1815 was aangebroken de burgeroorlog tussen de scherp uiteenlopende tendenties voort. Bovendien wijst Waresquiel, net als Fritzsche, op de prominente positie van de aristocratie in deze strijd. Zij verlangde hevig naar een tijd waarin de rust en orde van de oude standensamenleving werd gerespecteerd, maar deed dat op zo’n luidruchtige en innovatieve wijze dat zij bijdroeg aan nieuwe vormen van politieke contestatie.³

1 Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt a.M. 1979).

2 Peter Fritzsche, *Stranded in the present. Modern time and the melancholy of history* (Cambridge, MA 2004).

3 Emmanuel de Waresquiel, *L’histoire à rebrousse-poil. Les élites, la Restauration, la Révolution* (Paris 2005); zie ook de onlangs uitgegeven dissertatie van Waresquiel uit 1986: *Un groupe d’hommes considérables. Les pairs de France et la chambre des pairs héréditaire de la restauration, 1814-1831* (Paris 2006), die in deze bespreking verder buiten beschouwing blijft.

Drie studies

In de Nederlandse historiografie overheerste tot voor kort nog het beeld van de ingeslapen natie en kregen de eerste decennia na 1815 maar weinig aandacht. Recente toonaangevende studies die het tijdperk van de Sattelzeit tot onderwerp hebben, zoals 1800. *Blawdrukken voor een samenleving* van Wijnand Mijnhardt en Joost Kloek of de studie van Maarten Prak naar het Revolutietijdvak in Den Bosch, behandelen vooral het eerste deel van de periode 1750-1850, maar worden veel schetsmatiger in hun behandeling van de jaren na 1813.⁴ In het omvangrijke NWO-project *De Natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815* is de eerste helft van de negentiende eeuw eveneens stiefmoederlijk bedeed. De studies in dat project, inclusief die van ondergetekende, kenmerken het regime van Willem I ten hoogste als een mislukte poging tot natievorming onder een autoritair politiek gesternte, maar bevestigen overigens het beeld van een ingeslapen natie en verlamd politiek bestel door de periode te veronachtzamen.⁵ Vanuit economisch-historisch gezichtspunt is deze stand van zaken effectief doorbroken door de studie van de Nederlandse economische geschiedenis in de negentiende eeuw van Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, waarin de nadruk wordt gelegd op de institutionele doorbreking van de republikeinse corporatieve structuur en het creëren van de condities voor een ‘moderne economische groei’ onder de hoede van Willem I.⁶ Maar ook vanuit politiek-historisch oogpunt is er nu een omslag waar te nemen. De Leidse dissertatie van Jeroen van Zanten, met de omslachtige titel *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840*, vormt een trio met twee andere publicaties waarin de eerste helft van de negentiende eeuw centraal staat: *Thorbecke. Een filosoof in de politiek*, waarop Jan Drentje aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde, en de bundel *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*, een verzameling studies die de afgelopen twee decennia zijn verricht door de Amsterdamse hoogleraar Niek van Sas, tevens (co)promotor bij de genoemde proefschriften.⁷

Van Sas schetst als rode lijn in zijn bijdragen de metamorfose van de Nederlandse politiek, waarvan het begin gezocht moeten worden in het ontstaan van een nieuw vaderlands gevoel in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hij

4 Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt (m.m.v. Eveline Koolhaas-Grosfeld), 1800. *Blawdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001); Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale veranderingen in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).

5 Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003), hoofdstuk 1; overigens was in de oorspronkelijke opzet van het project ‘De natiestaat’ wel meer aandacht voor de eerste helft van de negentiende eeuw ingeruimd.

6 Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914: staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

7 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004); Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004).

beschouwt de Patriottentijd als het moment waarop een weinig specifieke morele constellatie van nationalisme, burgerlijkheid, en vaak in huiselijke en 'gezellige' termen gedefinieerde notie van eigenheid, gepolitiseerd raken en de ingrediënten vormen voor een pleidooi voor burgerlijke gelijkheid en politieke zeggenschap. Meer dan de Bataafse Revolutie van een decennium later, vormt de opkomst van de Patriottenbeweging ook het moment van de uitvinding van moderne politiek. Al in de jaren tachtig ontstaan er ideologische tegenstellingen, die geëxplicieerd worden in een nieuwe opiniepers en georganiseerd worden in landelijk opererende partijformaties. Het blijft echter maar een halve moderniteit, aangezien de Patriotten tevens de laatste poging ondernemen om een lokaal, oud-republikeins geïnspireerd zelfbestuur in te richten. Na de Pruisische terugslag van 1787 loopt deze ontwikkeling onder Franse hoede uit in het moderne republikenisme, waarin volkssoevereiniteit en burgerlijke gelijkheid ten grondslag liggen aan de nationale eenheidsstaat. Die wordt in principiële zin aanvaard met de Staatsregeling van 1798, maar in bestuurlijke zin nog het meest vormgegeven door de raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck.

In discussie met Kloek en Mijnhardt kenschetst Van Sas de discussies en politieke strijd die met het ontstaan van dit moderne politieke bestel gepaard gaan als authentiek Nederlandse uitingen van politieke bewustwording, en geenszins als zijspoor of 'Franse' aberratie van een geleidelijke ontwikkeling van een uitsluitend 'moreel' burgerschap. Tegenover het gesteriliseerde beeld van de Nederlandse natie die tussen 1770 en 1970 verenigd zou zijn geweest in een burgerlijk waardenpatroon, plaatst Van Sas een veel heviger gecontesteerde ontwikkeling van de Nederlandse natiestaat, waarin de breuklijnen van de periode 1780 tot 1813 ook nadien nog het politieke strijdperk structureren. Het gaat Van Sas dan om breuklijnen als gevolg van enerzijds democratisering, de strijd om de volkssoevereiniteit; anderzijds staatsvorming, die toenemende en steeds sterker gecentraliseerde macht van de nationale staat. Beide strijdpunten werden op Hegeliaanse wijze opgeheven in de nationalisering van de revolutie die na 1800 vorm kreeg, en na 1813 verdrongen door een breed gedeelde ideologie van het vergeven en vergeten van voorgaande conflicten. De tendens naar nationale eenheid werd ook versterkt door Willem I, die na een voorzichtig begin steeds meer macht naar zich toetrok ten behoeve van op nationale eenheid gerichte interventies in het onderwijs, de publieke taal en de godsdienst. Op deze manier gaf Willem I uitdrukking aan een nieuwe vorm van gezag, die volgens Van Sas, veelal uit politieke motieven maar anachronistisch, wel is aangeduid als verlichte despotie. In plaats daarvan geeft Van Sas de voorkeur aan de term 'presidentieel koningschap', omdat daarin de merkwaardige combinatie van een onschendbare positie en steeds verdergaande bevoegdheden beter tot uitdrukking komt. Willems usurpatie van macht werd gemaskeerd door een informele bestuursstructuur met overlappende instellingen, ad-hoc commissies en adviseurs. Zo kon hij de Grondwet, die hij in 1814 als 'wijze constitutie' ter waarborging van zijn soevereiniteit en als contract

tussen vorst en volk had aanvaard, steeds meer gaan bezien als een door hem geotrooieerd document, dat hij naar eigen inzicht en willekeur kon bijstellen.

Daarmee is niet gezegd dat Willem I als autoritair leider zonder tegenspraak en verzet kon regeren. Er waren volgens Van Sas om te beginnen institutionele kaders voor het voeren van oppositie. Zo namen sommige ministers in de geknevelde ministerraad zoveel ruimte dat ze feitelijk vorm gaven aan het beginsel van ministeriële verantwoordelijk al voordat dit in de Grondwet was opgenomen. Bovendien beschikte het parlement over bevoegdheden, die het waar nodig ook daadwerkelijk gebruikte. Veelzeggend is wat dat betreft de verwerping van de beide tienjarige begrotingen die Willem I in respectievelijk 1819 en 1829 indiende. Het parlementaire verzet tegen de ondoorzichtige financiële politiek van Willem I vormde volgens Van Sas een belangrijk moment van politieke bewustwording en toenemend dualisme. Deze oppositie kwam ideologisch tot uitdrukking in een scherp anti-bureaucratisch vertoog, waarin groei van de staat werd afgeschilderd als ongewenste doorwerking van het Bonapartistische staatsbestel van de eerste jaren van de negentiende eeuw. In de loop van de jaren twintig mondde deze anti-etatistische ideologie onder anderen bij C.A. den Tex uit in een pleidooi voor een beperkte staatsmacht, die uitsluitend mocht optreden ten behoeve van het vergroten van de zelfstandigheid van de burgers. Dit alles werd evenwel op beschaafde en gematigde toon gebracht, niet alleen uit angst voor volkssoevereiniteit (welke angst mobilisering van het gewone volk ten enen male uitsloot), maar ook omdat de voorliefde voor het 'ware midden' steeds meer als belangrijkste kenmerk van het Nederlandse volkskarakter werd beschouwd. Naast dit 'middle of the road'-liberalisme, georganiseerd rond het blad *De Noordstar*, ontstond verder anti-revolutionair verzet tegen de gecentraliseerde eenheidsstaat, uiteengezet in de *Nederlandsche Gedachten* van G. Groen van Prinsterer. D. Donker Curtius daarentegen stond een radicaler liberalisme voor en pleitte vanaf 1828 in *De Bijenkorf* voor een verbinding van de liberale eisen voor openheid en zeggenschap met de nationale eisen van de zuidelijke liberalen, inclusief de verbintenis met de katholieke zaak die dat impliceerde.

Een vraag die blijft liggen is hoe invloedrijk deze oppositie nu is geweest. Door de harde cesuur tussen het deel waarin hij het 'Groot-Nederland' van Willem I schetst en dat waarin hij 'Het huis van Thorbecke' neerzet, wekt Van Sas de indruk dat de ontwikkelingen tussen 1815 en 1830 moeilijk als voorbereiding kunnen worden beschouwd voor het 'defining moment' in de ontwikkeling van het Nederlandse liberalisme: de botsing tussen de moderate Den Tex en de veel radicalere J.R. Thorbecke in het Kamerdebat over het voorstel van de Negenmannen in 1845. Dit is tevens het moment waarop Thorbecke uit de lucht komt vallen en als deus ex machina een constitutionele herziening tot stand weet te brengen.

De herleiding van tegenstellingen op het politieke toneel tot de geniale interventie van een enkeling is ook het gevaar van de intellectuele biografie van Thorbecke door Jan Drentje. In deze met lof bekroonde dissertatie omarmt

Drentje het beeld van Thorbecke als buitenstaander van harte. Met zijn Lutheraanse achtergrond, Duitse opleiding en een spinozistisch geïnspireerde compromisloosheid was Thorbecke een radicale figuur in de Nederlandse politiek, die hardhandig een breuk probeerde te bewerkstelligen met de 'familieregering' van netwerkers als F.A. van Hall, waarin private en publieke verhoudingen onontwaarbaar door elkaar liepen. De meeste aandacht besteedt Drentje aan Thorbecke's filosofische oriëntatie op het Duitse idealisme. Dat maakte hem tot een excentrieke figuur in het Nederlandse intellectuele landschap, waarin het oordeel van de Leidse hoogleraar E.A. Borger in zijn *Disputatio de Mysticismo* (1820) toonaangevend was. Volgens Borger was de filosofie van Fichte, Schelling en Hegel een mateloos speculatief en bij vlagen zelfs katholiek en dus on-Nederlands gevoelsdenken, dat in Duitsland een kortstondige populariteit genoot als gevolg van de politieke en godsdienstige omstandigheden, die een dergelijk zwelgen in innerlijkheid bevorderden. Thorbecke was na zijn studies in Amsterdam en Leiden vanaf 1820 juist ondergedompeld in het post-kantiaanse filosofische debat in Duitsland, eerst in Göttingen door de filosofen K.F. Bouterwerk en A.H.L. Heeren, maar meer nog in zijn contact met de filosofisch onderlegde fysioloog A. Wilbrand en de medicus K. Ritgen en hun families in Giessen. Hij schreef een kritiek op Hegel, waarmee hij zich geestverwant met Schopenhauer betoonde, en had in Erlangen een ontmoeting met Schelling, die hem op het spoor zette van het spinozisme en zo van blijvende invloed zou zijn op zijn denken. In Dresden, Thorbeckes volgende halte van zijn Duitse omzwervingen, raakte dit gedachtengoed vermengd met erotische en muzische divertissements, die hem zo van zijn stuk brachten dat zijn vader hem maande 'dat gij dadelijk van Dresden weggooit' (94). De berichten over Thorbeckes Duitse dwalingen schaadden zijn reputatie zozeer, dat een benoeming aan een van de Nederlandse universiteiten geblokkeerd werd en hij opnieuw uit Nederland vertrok.

Na zijn tweede terugkeer in 1824 schreef Thorbecke in een intellectueel isolement in Amsterdam een kritiek op de rechtsfilosofische ideeën van de kantiaan J. Kinker, waarin de staatkundige grondslag werd gelegd voor zijn latere voorstellen voor een grondwetsherziening. Kern daarvan was de scheiding tussen privaat en publiek recht. Hij verweet Kinker het staatsrecht te willen funderen in de individuele autonomie en zo voorbij te gaan aan collectieve karakter van het recht. Weliswaar kwam het publieke recht voort uit private rechtsbetrekkingen, maar cruciaal voor Thorbecke was dat het publiek recht zich, met de vorming van de staat, van het private recht had geëmancipeerd. De staat bood derhalve meer dan alleen de bescherming van de individuele vrijheid, maar gaf ook uitdrukking aan het algemeen belang, aan vrijheid als collectief goed. Thorbecke publiceerde zijn beschouwing pas na een jaar en, zoals hij ook verwachtte, was de ontvangst slecht: een al te 'theoretisch' werk van een 'afgetrokken denker', aldus Den Tex, dat geen aanknopingspunten bood voor de Nederlandse politiek.

Volgens Drentje maakten 'juist de on-Nederlandse elementen van zijn ontwikkeling' Thorbecke 'in de Nederlandse verhoudingen voor zijn rol als hervormer geschikt' (197). Zijn inspiratie verbreedde zich daarbij tijdens zijn verblijf in Gent tussen 1825 en 1830 met de Franse invloed van het doctrinaire liberalisme, dat hij vooral waardeerde om de kritiek op de centralisatie van de staat en de gedachte dat de ontwikkeling van liberale instellingen uit moest gaan van historische ontwikkeling van de *société civile*, in plaats van een abstract beginsel van volkssoevereiniteit. Die gedachten vormden de voedingsbodem voor zijn beschouwing over het 'hedendaags staatsburgerschap' en zijn commentaren op de Grondwet, die het uitgangspunt werden voor zijn voorstellen tot constitutionele hervorming. Daarmee haalde hij de Nederlandse politiek bewust uit de enge focus op 'Nederlandse' beginselen en probeerde hij de constitutionele ontwikkeling in te bedden in de algemene Europese ontwikkeling van staatkundige hervormingen. Het was volgens Drentje zijn idealistische geschiedvisie die hem 'de mogelijkheid bood de bestaande weerstand tegen zijn streven naar vernieuwing intellectueel te overwinnen. Voortbrengend vermogen was tevens iets persoonlijks. Aan de vooravond van 1848 zag Thorbecke zichzelf als een vitale, vernieuwende kracht in een, als het erop aankwam, futloos Nederland, kortom: als een hervormer' (382).

Hoe indrukwekkend Drentjes schets van Thorbeckes intellectuele constitutie ook is, als analyse van Thorbeckes plaats in het Nederlandse politieke bestel schiet zijn betoog tekort. Thorbeckes leven in de politiek na 1848, toen hij uit overtuiging geen woorden maar daden vooropstelde, hangt er een beetje bij, terwijl de beschrijving van Thorbeckes finest hour in 1848 weinig toevoegt aan wat daarover al geschreven is. Belangrijkste bezwaar is wel dat het zicht op de Nederlandse politieke verhoudingen voorafgaand aan 1848 belemmerd wordt door de Duitse context waarin Thorbecke wordt geplaatst.

Op die politieke verhoudingen heeft Jeroen van Zanten een nieuw en verrassend perspectief geopend met zijn dissertatie over politieke discussie en oppositie tussen 1813 en 1840. Uitgangspunt is de gedachte dat de scheidslijnen van de Revolutie, de Republiek en de Franse tijd na 1813 weliswaar gepacificeerd werden, maar daarmee nog lang niet verdwenen waren. 'De depolitisering van 1813 leidde dus niet per se tot het einde van de politiek, maar tot andere vormen, stijlen en issues' (12), die Van Zanten tot onderwerp van onderzoek heeft gemaakt. De vorm van de politiek werd maar in beperkte mate vastgelegd door de nieuwe grondwet. Het document dat in 1814 tot stand kwam was getekend door een aan Montesquieu ontleende voorkeur voor aristocratische intermediaire instellingen als buffer tussen vorst en volk. Wel tekende C.K. Elout, lid van de grondwetscommissie, aan, dat de monarchie niet langer over absolute macht beschikte maar dienstbaar was aan de natie, en dat de aristocratie alle aanspraak op 'heerlijke regten' had verloren. Bovendien waren in de praktische uitwerking van de Grondwet tal van zaken opengelaten, zoals de ministeriële verantwoordelijkheid en een precieze omschrijving van het parlementaire

functioneren. Daardoor was er veel ruimte voor Willem I om de macht in de staat naar zich toe te trekken, hierin geholpen door een repressief vaderlands gevoel en een collectieve beleefdheidsdwang, die alle meningsverschillen smoorden in opgelegde eenheid van de 'volksgeest'. Van Zanten bespeurt in navolging van M. Foucault verder een toenemende 'gouvernementalisering' van de politiek, waarin de uitvoerende macht en meer in het bijzonder het ministerie van Justitie, een steeds grotere greep op de samenleving kreeg.

Net als Van Sas constateert Van Zanten dat hiermee nog geen verlichte despotie of een alleenheerschappij van Willem I ontstond, maar Van Zanten legt wel andere accenten. Om te beginnen wijst hij op de verdeeldheid onder de ministers van Willem I, die de oude partijschappen niet vergeten waren en via benoemingen en ontslagen rekeningen uit het verleden vereffenden. Van parlementaire oppositie was, afgezien van het solistische optreden van G.K. van Hogendorp, aanvankelijk nauwelijks sprake. Maar er ontstond wel al vrij snel een oppositionele pers, die in enkele gevallen in botsing kwam met de regering. Dat kwam niet door de radicaliteit van de oppositie. De bedaarde toon sprak bijvoorbeeld uit de titel waaronder Kinker zijn staatkundige beschouwingen publiceerde: *De Herkaauwer*. Bovendien pleitte hij niet voor een radicaal alternatief voor de monarchie, maar slechts voor een langs Montesquianaanse lijnen georganiseerd gemengd regime. Een andere spraakmakende opposant, D.A. van Alphen, bepleitte, meer geïnspireerd door Constant, een sterke positie van de vorst als *pouvoir neutre*. Ondanks deze gematigde toon werd de pers toch scherp in de gaten gehouden. Na aanvankelijk een liberale reputatie te vestigen door de pers vrij te laten, werd Willem I na 1815 onder Franse druk gedwongen met name de radicale protesten in de Franstalige pers in het zuiden te knevelen. Toen daaruit de voordelen van een strikte censuur bleken, werd de persvrijheid in 1818 nog verder aan banden gelegd, zonder ooit tot een volledige censuur te leiden. Zo geeft Van Zanten een kleurrijke schets van het lot van de publicist E.C. d'Engelbronner, die in 1818 in *De Weegschaal* de spilzucht van het koninklijk huis aan de kaak stelde, en weliswaar van overheidswege gegeseld en opgesloten werd, maar vervolgens wel vanuit de gevangenis zijn geschriften mocht blijven uitgeven.

De parlementaire oppositie werd feller in reactie op de eerste tienjarige begroting. Afwijzing ervan leidde evenwel door het gebrek aan ministeriële verantwoordelijkheid tot een parlementaire patstelling en bij Willem tot de conclusie dat hij niet aan de Grondwet ondergeschikt was. In de jaren na 1820 beperkte de oppositie zich volgens Van Zanten dan ook tot een technocratische kritiek op details, terwijl Willem de wending naar deze 'bedrijfspolitiek' voring door zich steeds meer te profileren als 's lands eerste ondernemer. Het financiële beleid onttrok hij door de Société Générale, het Amortisatiesyndicaat en de Nederlandsche Handelmaatschappij steeds verder aan parlementair toezicht. Het midden van de jaren 1820 was derhalve in politieke zin een windstille, die pas opgeheven werd toen, net als elders in Europa, na 1827 het protest toenam en steeds meer in liberale termen werd gegoten.

Kenmerkend voor het Nederlandse liberalisme van deze periode noemt Van Zanten de overgang van een aristocratisch pleidooi voor de bescherming van het individu tegen de staat in de vorm van intermediaire instellingen, naar een in juridische termen gestelde agenda voor de bescherming van de rechten van de burger. Deze vorm van liberalisme werd bovendien steeds scherper onderscheiden van allerlei andere oppositionele geluiden, zoals van W. Bilderdijk en I. da Costa, die een conservatief alternatief voor de heersende staatkunde voorstelden. Met het einde van het harmoniemodel dat vanaf 1815 maatgevend was geweest, kwam niet alleen het financiële beleid maar kwamen ook staatkundige kwesties als de machtenscheiding, het recht van petitie, de juryrechtspraak, de ministeriële verantwoordelijkheid en uiteindelijk ook de wijze van politieke vertegenwoordiging ter discussie te staan. Daarbij werd ook voor het eerst sinds 1815 een positief oordeel uitgesproken over de waarde van oppositie. Die was volgens de liberale advocaat J.M. de Kempnaer in zijn pamflet over *Het vertegenwoordigend stelsel* (1830) ‘voor de kroon onvermijdelijk noodig, om tusschen democratie en de aristocratie een juist midden te behouden’.⁸ Deze aanzwellende kritiek op het bestel van 1815 werd evenwel in de kiem gesmoord door de Belgische opstand, die in het Noorden tot een hernieuwde nationale eenheidsdrang leidde.

Per saldo moet Van Zanten dan ook concluderen dat de Nederlandse politieke oppositie weinig indruk maakte. Afgezien van enige activiteit tussen 1818 en 1820, en opnieuw tussen 1827 en 1832, was de Nederlandse politieke cultuur van het Restauratietijdvak over het algemeen zeer bedaar. Echte verandering trad ook volgens Van Zanten pas op met Thorbecke, wiens prominente positie opnieuw wordt verklaard door te wijzen op de bijzondere persoonlijke eigenschappen van de man. Ook ter verklaring van het weinig enerverende politieke klimaat voor 1840 wijst Van Zanten op persoonlijke factoren: de standvastige, om niet te zeggen koppige houding van Willem I, en het gebrek aan politiek talent: ‘De daadkrachtigste en meest begaafde politici waren door het herstel van 1813 min of meer aan Willems regering verbonden, en konden zich dientengevolge in later jaren moeilijk los van diens bestuur maken.’⁹ Een dergelijke ‘personalisering van de politiek’ is wellicht gerechtvaardigd voor deze periode. Terecht wijst Van Zanten op het belang van een ‘persoonlijke politiek’, waarin status en karakter een groter gewicht in de schaal legden dan ideologische opvattingen of partijenschappen. Maar er lijkt toch meer aan de hand te zijn dan verklaard kan worden vanuit dit ‘persoonlijke’ perspectief.

Het feit dat zoveel toonaangevende politici zich nauw met regering en staat verbonden wisten, zegt ook iets over de aard van de oppositie in de Restauratie. Misschien is het een misvatting te denken dat die oppositie in de (parlementaire) openbaarheid gezocht moet worden, en dat die oppositie een liberaal

⁸ J.M. de Kempnaer, *Het vertegenwoordigend stelsel* (1830): ‘voor de kroon onvermijdelijk noodig, om tusschen democratie en de aristocratie een juist midden te behouden’. Geciteerd naar Van Zanten, *Schielijk, Winzucht*, 280.

⁹ Van Zanten, *Schielijk, Winzucht*, 337.

signatuur moet hebben. Kortom: misschien is er op de verkeerde plaats gezocht naar tekenen van politieke contestatie en is het liberalisme niet de enige of zelfs maar de belangrijkste grondslag van oppositionele politiek in de Restauratie.

Liberalisme

Het is goed verklaarbaar waarom de huidige generatie politieke historici van de negentiende eeuw vooral hun blik op het liberalisme hebben gericht. Een belangrijke reden daarvoor is de historiografische onttakeling van twee dominante trends in de geschiedschrijving. Om te beginnen is het marxistisch geïnspireerde onderzoek naar sociale bewegingen als belangrijkste dragers van politieke vernieuwing vastgelopen, vanwege een gebrek aan sociale bewegingen met een vergelijkbare statuus als bijvoorbeeld de Engelse Chartisten. Bovendien is er sprake van besmetting van de intellectuele bronnen van het communisme, die al midden jaren zeventig inzette met de publicatie van Alexander Solzjenitsyns *De Goelag Archipel* (1973) en bezegeld werd door de Val van de Muur. Het liberalisme werd daardoor niet alleen in politieke zin, maar ook als intellectueel object weer interessant. In Frankrijk kwam dat tot uitdrukking in François Furets post-marxistische eerherstel van Tocqueville als theoreticus van de Franse Revolutie in *Penser la Révolution française* en in de studie van Pierre Rosanvallon, *Le moment Guizot*.¹⁰ In Nederland is het wegvallen van het verzuilingsperspectief nog een tweede motief voor de wending naar het liberalisme. De dominante politieke stromingen van de twintigste eeuw werden lange tijd teruggeprojecteerd in de negentiende eeuw, maar sinds de ontzuiling is aan deze heroïsche zelfbeschrijving van een langdurige strijd om erkenning een einde gekomen. Een veelzeggend Nederlands voorbeeld van die heroriëntatie is het werk van de historisch politicoloog Siep Stuurman, die na zijn studies over de verzuiling als poging om radicale sociale bewegingen te knevelen, in zijn oratie *Moderniteit en politieke theorie* het socialisme als onvervulde belofte van het liberalisme presenteerde. Er ontstond zo ruimte voor een onderzoeksprogramma, waarin Stuurmans *Wacht op onze daden*, samen met Stefan Dudinks *Deugdzaam liberalisme* en Henk te Velde's *Gemeenschapszin en plichtsbef* als trio een laat-negentiende eeuwse pendant kon vormen van de hierboven besproken publicaties.¹¹

Zoals gezegd, is ook in Frankrijk het liberalisme van de negentiende eeuw de laatste jaren hernieuwd onderwerp van onderzoek geweest. Een blik op enkele

¹⁰ François Furet, *Penser la Révolution française* (Parijs 1979); Pierre Rosanvallon, *Le moment Guizot* (Parijs 1985).

¹¹ Siep Stuurman, *Moderniteit en politieke theorie* (Nijmegen 1986); Idem, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992); Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901* (Amsterdam 1997); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918* (Amsterdam 1992).

recente publicaties daarover maakt duidelijk wat de mogelijkheden en beperkingen zijn van deze ingang tot de politieke geschiedenis in de eerste helft van de negentiende eeuw en welke onderzoeksvragen ook voor de Nederlandse casus wellicht relevant zijn. Een onontkoombaar ijkpunt in iedere discussie over het liberalisme is geschapen door Jörn Leonhard met zijn omvangrijke, internationaal vergelijkende, begripshistorische studie *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmuster*.¹² Slechts met schroom valt er te spreken over dit boek, niet alleen vanwege de onmetelijke rijkdom aan inzicht dat het biedt, maar ook vanwege het uitbundig gebruik van wetenschappelijk jargon, waarmee de auteur de indruk wekt liever niet al te veel lezers te hebben. Het deelt met andere studies uit de hoek van de intellectuele en conceptuele geschiedenis bovendien het bezwaar, dat tal van auteurs en teksten aangehaald worden, zonder dat de politieke en sociale context waarin zij circuleerden nader wordt toegelicht. Het is als een opera, waarvan je wel het libretto, de bladmuziek, het decor en de rekwisieten (en in het geval van Leonhard, ook nog de dramaturgische theorie waarmee dit alles geïnterpreteerd moet worden) gepresenteerd krijgt, maar de feitelijke uitvoering aan de verbeelding van de toeschouwer wordt overgelaten. Dat gezegd zijnde, zijn er enkele punten in dit werk aan te stippen die van belang zijn voor de beoordeling van het liberalisme in de vroege negentiende eeuw.

Leonhard neemt afstand van de canonieke Angelsaksische geschiedschrijving van het liberalisme, waarin Hobbes, Locke en Smith en Mill opgevoerd worden als grondleggers van een ‘liberalism of fear’, gericht op de bescherming van het individu tegen macht van de staat. In plaats daarvan wijst hij op de ‘präpolitische Bedeutungsdimensionen’ van het achttiende-eeuwse begrip ‘libéralité’, met connotaties als vrijgevigheid en grootmoedigheid, die nauw aansloten bij opvattingen over ‘noblesse’. In de samenstelling van ‘idée libérales’ verwees de term verder naar vrijzinnigheid en gecultiveerdheid. Beide betekenisvelden kwamen samen in de Encyclopédie van Diderot en D’Alembert, waarin ‘libéralité’ gepresenteerd werd als ‘vertu’ gericht op het ‘bien commun’. Als zodanig fungeerde de term na de Terreur als relatief onbesmet begrip, waarmee het verband tussen de revolutionaire idealen en de Verlichting hersteld kon worden. Vanaf de Thermidor, toen met de executie van Robespierre een einde aan de Terreur werd gemaakt, werd het gewoonte om tegenover ‘passions révolutionnaires’ de ‘affections libérales et généreuses’ te plaatsen (131). Ook na Napoleons machtovername bleef ‘liberale’ een positief begrip, zoals onder andere blijkt uit de aanduiding van de Code Civil als verwerkelijking van ‘vues profondes, libérales et vraiment politique’ (138).

Pas aan het begin van de Restauratie verdween de uitgesproken positieve connotatie van de term, al was de vestigingsstrijd van het Bourbon-regime in eerste instantie ook een gevecht om de liberale mantel. Hierbij presenteerde de

¹² Jörn Leonhard, *Liberalismus. Zur historischen Semantik eines europäischen Deutungsmuster* (München 2001).

teruggekeerde Napoleon zich tijdens de Honderd Dagen alsnog als kampioen de liberale gedachte, terwijl Lodewijk XVIII zich in zijn verklaring van Saint Ouen voorstander betoonde van een ‘constitution libérale et sagement combiné, qui établit un gouvernement représentatif, divisé en deux chambres’ (150). In de Tweede Restauratie wordt onder druk van de ultra-royalisten evenwel de oorlog verklaard aan het liberalisme als dekmantel van revolutionaire woelingen. Zoals ook Darrin McMahon heeft laten zien in zijn studie van de Contra-Verlichting, werden vanaf 1815 ‘libéralisme’, ‘regicide’, ‘révolution’ en het ‘philosophisme’ van de Verlichting op één hoop gegooid als vijanden van de monarchie en het christendom.¹³ Dit antagonisme werd aan het eind van de jaren twintig zelfs aangeduid als een ‘guerre à mort entre la monarchie et le libéralisme’.

Over de wijze waarop liberalen reageerden op deze devaluatie van hun gedachtengoed zijn in recente studies zeer uiteenlopende interpretaties te vinden. De van oorsprong Roemeense historicus Aurelian Craiutu publiceerde in 2003 een bewerkte versie van zijn Amerikaanse dissertatie, *Liberalism under siege*.¹⁴ Dezelfde groep denkers wordt eveneens besproken in de dissertatie *Aristocratic liberalism in nineteenth-century France 1814-1870*, die de historica Annelien de Dijn in 2005 in Leuven verdedigde.¹⁵ Beide auteurs schrijven in de eerste plaats een intellectuele geschiedenis van het vroeg-negentiende-eeuwse Franse liberalisme, gebaseerd op een nauwkeurige lezing van de geschriften van intellectuele voorlieden, en in het geval van De Dijn bovendien ook pamfletten en enige parlementaire debatten. Een heel andere benadering is gekozen door Robert Alexander, hoogleraar aan de Universiteit van Victoria (Canada). Hij zet zich in *Re-writing the French Revolutionary Tradition* (2003) af tegen de exclusieve aandacht voor het intellectuele debat.¹⁶ In plaats daarvan wil hij liberale groeperingen op het lokale niveau en als onderdeel van het politieke proces beschrijven.

De ‘liberale oppositie’ was volgens Alexander geen product van ideologische convergentie maar het resultaat van de politieke conflicten die vanaf het begin van de Restauratie losbraken. Zij kwam voort uit de Fédérés die zich tijdens de Cent Jours achter Napoleon scharden en zich na de Tweede Restauratie verenigden in het anti-royalistische kamp. Het ging daarbij om een nauwelijks georganiseerde groep van jacobijnen, republikeinen, bonapartisten en ook ‘libéraux’, die losjes bij elkaar werden gehouden door hun gedeelde afkeer van het herstel van privileges en de buitenlandse bezetting, en door hun gezamenlijke pleidooi voor nationale soevereiniteit als tegenhanger van de door buiten-

13 Darrin McMahon, *Enemies of the Enlightenment. The French Counter-Enlightenment and the Making of Modernity* (Oxford [etc.] 2001), hoofdstuk 5.

14 Aurelian Craiutu, *Liberalism under siege. The political thought of the French doctrinaires* (Lanham [etc.] 2003).

15 Annelien de Dijn, *Aristocratic liberalism in nineteenth-century France 1814-1870*. Dissertatie Leuven 2005. Een handelseditie is in voorbereiding.

16 Robert Alexander, *Re-writing the French Revolutionary Tradition* (Cambridge [etc.] 2003).

landse mogendheden op de troon gehesen vorst. Ondanks de grote diversiteit spreekt Alexander toch van een 'Liberal Opposition', met hoofdletters, eens te meer een problematisch begrip omdat hij de doctrinairers, die niet anti-royalistisch waren, niet onder deze oppositie wil rekenen. Dat laat onverlet dat zijn gedetailleerde beschouwing over de politiek in een drietal Franse departementen tussen 1814 en 1830 interessante inzichten bevat.

Cruciaal voor het begrip van deze periode is volgens Alexander, dat zich tussen een ultra-royalistische rechterzijde en een linkerzijde een middengroep bevond, die in feite samenviel met de staat en die afwisselend met links en rechts samenwerkte. Onder leiding van E. Decazes voer een centristische regering tot 1820 een overwegend liberale koers. Voorbeelden daarvan waren de loi Lainé, waarmee in februari 1817 directe verkiezing van gedeputeerden werd ingevoerd; de loi Saint-Cyr, waarmee een dienstplichtleger werd ingevoerd in plaats van het door rechts bepleite beroepsleger met hersteld aristocratisch esprit de corps; en De Serre's liberale perswet van mei 1819. Op lokaal niveau werd bovendien de strijd aangebonden met de katholieke lagere scholen en werd de agitatie van missionarissen gericht op herkerstening van de natie aan banden gelegd. Toch verloor de regering de steun van links vanwege de groeiende invloed van de uitvoerende macht, ironisch genoeg een gevolg van de repressie van de Witte Terreur. Even ergerlijk waren de minachting voor het parlement en de grootschalige pogingen om verkiezingen te manipuleren, waarbij het gebrek aan geheimhouding van de stemming directe beïnvloeding van individuele kiezers mogelijk maakte. Het dieptepunt werd bereikt in het najaar van 1819 met de uitsluiting uit het parlement van de geldig verkozen koningsmoordenaar abbé H. Grégoire. In reactie daarop sloot de linkerzijde zich steeds nauwer aaneen in een 'liberale' oppositie, die op nationaal niveau verenigd was in parlementaire blokvorming, maar op lokaal niveau vorm kreeg in electorale comités, waarvan individuele gedeputeerden sterk afhankelijk waren. Liberale kandidaten kregen verder steun van een oppositionele pers met een groeiende macht. Deze liberale machtsontplooiing werd gestuit na de moord op de Duc de Berry. De liberale pers- en kieswetten werden teruggedraaid en door Richelieu werd de noodtoestand ingevoerd die een einde inluidde van politieke vrijheden. In reactie hierop radicaliseerde de oppositie, en kreeg zij, onder andere onder invloed van de Carbonari, deels een clandestien en gewelddadig karakter. De gematigde delen van de oppositie bleven een legale en parlementaire koers varen en wisten na 1827 steeds meer electorale winst te boeken, die uiteindelijk in 1830 niet meer gestuit kon worden.

Craiutu en De Dijn gaan juist in op het ideologische profiel van het liberalisme van de Restauratie. Zij weten daardoor niet alleen beter dan Alexander duidelijk te maken wat deze mensen bewoog, maar ook een beeld van de liberalen te presenteren dat moeilijk te verenigen is met het beeld van royalisten versus liberalen, waartussen een 'staatspartij' moest schipperen. Craiutu definieert in *Liberalism under siege* de doctrinairers als 'trimmers in politics', gericht op de

beëindiging van de Franse Revolutie door de fine-tuning van politieke verhoudingen in het 'juste milieu'. Zij streefden naar een constitutionele monarchie, met een vorst en een uitvoerende macht gecontroleerd door vertegenwoordigende instellingen en een vrije pers, beide gedragen door de bourgeoisie. Het ging hier om een politieke theorie, vormgegeven 'under siege', dat wil zeggen, met een scherp oog voor de politieke tegenstellingen die de vrede van de Restauratie bedreigden. Kern van de oplossing was het vertegenwoordigende stelsel, gebaseerd op de soevereiniteit, niet van de natie of het individu, maar van de rede. Kiezen was derhalve geen recht, maar een voorrecht van degenen met de vereiste intellectuele en morele capaciteiten, van een 'werkelijke, legitime aristocratie', zoals Guizot het noemde.

Annelien de Dijn onderscheidt naast de doctrinairers nog andere liberale stromingen, die zij bovendien veel meer in verwevenheid met royalistische opvattingen presenteert. Uitgangspunt van haar beschouwing is de gedachte dat Montesquieu's *Esprit des lois* door de Franse revolutie geenszins aan invloed inboette, zoals vaak is gesteld, maar de parameters stelde voor de grote ideologische discussies tijdens de Restauratie. Onder alle felle tegenstellingen ging een diepe overeenstemming schuil over het aan Montesquieu ontleende idee dat er tussen staat en individu een laag van intermediaire instellingen moet zijn, die in het Ancien Régime nog aanwezig was in de vorm van aristocratische instellingen. Zonder deze tussenlaag zou de maatschappij uiteenvallen in losse individuen die allen even weerloos stonden tegenover een steeds despotischer staat. Royalisten als C. Cottu, J. Fiévée en V. De Vaublanc spraken op basis van deze gedachte hun bewondering uit voor het Engelse systeem, waarin het grondbezit nog niet zo ver opgedeeld was als in Frankrijk, waar vrijwel geen grondbezittende aristocratie over was die deze intermediaire positie in kon nemen. Frankrijk diende tot de gelukkiger Britse inrichting van het grondbezit teruggeleid te worden door het herstel van de primogenituur. Liberalen wezen daarentegen het Engelse voorbeeld af, niet alleen uit afkeer van aristocratische voorrechten en praktijken, maar ook omdat ze meenden dat de sociale ontwikkeling naar steeds grotere gelijkheid een onomkeerbaar proces was. De aanvaarding van deze klaarblijkelijk onvermijdelijke loop van de geschiedenis was de grondslag voor uiteenlopende liberale posities. De Dijn onderscheidt enerzijds het *laissez-faire* denken van C. Dunoyer, die de commercialisering omarmde en de atomiserende gevolgen ervan aanvaardde en slechts de wens kon uitspreken dat de staat zich tot kerntaken zou beperken. Naast hem stond B. Constant met de neo-republikeinse opvatting dat de moderne, individuele vrijheid een groot goed was, dat verdedigd kon en moest worden tegen een despotische staat door een politiek actieve en door een antiek, positief vrijheidsideaal geïnspireerde burgerij. De derde positie werd volgens De Dijn ingenomen door de doctrinairers, die zij beter vertegenwoordigd acht door A. de Staël en P. de Barante dan door Guizot. Zij zochten een functioneel equivalent voor de overleefde aristocratie in het bicameralisme, een vrije pers en

bestuurlijke decentralisatie. Vanuit dit oogpunt beschouwd, ontnemt De Dijn ten slotte Tocqueville een groot deel van zijn originaliteit en creëert zij bovendien een opvallend anti-jacobinistisch contrapunt in de Franse geschiedenis, die na lezing van haar werk niet meer vanzelfsprekend als etatistische *Sonderweg* gepresenteerd kan worden.

Aristocratie

De studies van Craiutu en De Dijn leggen beide de nadruk op de aristocratische, of zoals Craiutu in zijn conclusie stelt, elitistische aspecten van het vroeg-negentiende-eeuwse liberalisme. De wijze waarop zij dat doen verschilt echter, met zeer uiteenlopende gevolgen voor de plaatsbepaling van het liberalisme in het politieke bestel van de eerste helft van de negentiende eeuw. Craiutu geeft het liberalisme behalve een elitistisch, ook een etatistisch karakter. In navolging van Lucien Jaume in zijn studie *L'individu effacé*, en ook van Rosanvallon *Le moment Guizot*, stelt Craiutu dat de doctrinaire liberalen geen onvermijdelijke tegenstelling zagen tussen individuele rechten en de macht van de staat.¹⁷ De staat was immers geen uitdrukking van de algemene wil of de stem van de meerderheid, maar onderworpen aan de soevereiniteit van de rede, die door ieder redelijk individu in vrijheid aanvaard kon worden. Maar anders dan Jaume en Rosanvallon, meent Craiutu dat de doctrinairers zich zo nog niet overgaven aan de traditie van Napoleontische centralisatie en staatsdespotie. Hij onderschrijft het door De Dijn vooropgestelde punt, dat doctrinairers bevreesd waren voor de aanslag op de individuele vrijheid door een almachtige staat. Maar de oplossing die met name Guizot daarvoor presenteerde, lag eerder in de lijn van Constants neo-republikanisme en behelsde de gedachte dat regeren niet zozeer controleren en disciplineren was, maar in de eerste plaats een 'gouvernement des esprits', waarmee de burgerij tegen staatsdespotie gemobiliseerd kon worden. Vandaar dat volgens Craiutu het bewind van Guizot na 1830 geen verraad van de liberale zaak betekende, maar met name zijn onderwijswetgeving precies beoogde wat hij altijd had voorgestaan, namelijk het bevorderen van de soevereiniteit van de rede.

De implicatie van deze opvatting is dat er licht wordt geworpen op een etatistische inslag in het vroeg-negentiende-eeuwse liberalisme. Dat gouvernementele liberalisme is niet alleen terug te vinden in Frankrijk, maar kan wellicht ook geïdentificeerd worden in Nederland, waar, zoals Van Zanten opmerkte, de beste krachten aan de regering werden verbonden. Het gaat daarbij deels om mensen met een verleden in de Bataafse Republiek en de Franse Tijd, die voor een belangrijk deel liberale ideeën in hun politieke bagage hadden. In dat opzicht vertoont het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden misschien nog wel sterkere overeenkomsten met Pruisen dan met Frankrijk. Zoals Leonhard

17 Lucien Jaume, *L'individu effacé, ou le paradoxe du libéralisme français* (Parijs 1997).

betoogt, bestond daar tot 1848 een achteraf door Bismarck pejoratief betitelde ‘Geheimratsliberalismus’, gedragen door hervormingsgezinde, op staatsversterking en nationale integratie gerichte hoge ambtenaren.¹⁸ Gesteld dat dit in Nederland ook het geval is, dan moet de zwakte van de liberale oppositie niet verklaard worden uit de zwakte van het liberale gedachtegoed als zodanig, maar uit het feit dat de liberalen voor een belangrijk deel in de regering zaten.

De vraag die zich vervolgens opdringt, is of er dan andere krachten zijn die de politieke contestatie in de Restauratie vorm gaven. De interpretatie van De Dijn geeft aan in welke richting het antwoord gezocht zou kunnen worden. Zij wijst erop dat een belangrijk deel van het verzet tegen de Restauratiestaat uit aristocratische hoek kwam. Die veronderstelling wordt wat betreft Frankrijk ondersteund door tal van andere recente en oudere studies over de Restauratie. Zoals de Amerikaanse historica Sheryl Kroen in *Politics and Theater* heeft laten zien, stuitte het Bourbon-regime op fel verzet van ultraroyalistische en kerkelijke groeperingen.¹⁹ Zij wantrouwden de liberale inslag van de Charte en koesterden de elementen die het goddelijk recht van Louis XVIII op zijn troon benadrukten. Maar zij aanvaardden geenszins vanzelfsprekend zijn gezag en verwierpen zijn beleid van vergeven en vergeten. In een recente studie, *Die imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (2006), geeft de aan de Universiteit van Amsterdam werkzame Natalie Scholz aan dat Lodewijk afstand nam van het gedistantieerde, godgegeven beeld van de absolute monarchie en zich in plaats daarvan veel meer als een goedmoedig huisvader en volkskoning presenteerde – daartoe wellicht ook gedwongen door zijn weinig heroïsche postuur en zijn blozende baby-face. De verzoening met het volk, iconografisch ondersteund door reminiscenties aan de verzoening met het Parijse volk door Henri IV, maakte van Lodewijk XVIII een veel democratischer vorst dan de ultraroyalisten voor wenselijk hielden. Tegelijk wisten zij de beeldtaal die Lodewijk hanteerde na de moord op de Duc de Berry voor eigen doeleinden in te zetten, door ook zijn dood in een familiale setting te presenteren.²⁰

Ook in andere opzichten vormden de ultraroyalisten een geduchte oppositionele kracht. Zo wijst Kroen op de massale deelname aan de herkersteningcampagnes van de eerste jaren na 1815, waarin met spectaculaire middelen, zoals het oprichten van gigantische kruizen en het prediken boven de geopende graven van slachtoffers van de Terreur, de aanwezigen tot inkeer werden opgeroepen. De staat en zijn dienaren, gericht op het onderdrukken van een al te luidruchtige herleving van het verleden, probeerden op allerlei manieren deze uiting van contra-revolutionaire sentimenten te kanaliseren, en droegen zo, aanvankelijk met instemming van links, bij aan de versterking van het staatsgezag. De felste

18 Leonhard, *Liberalismus*, 282-286.

19 Sheryl Kroen, *Politics and Theater. The Crisis of Legitimacy in Restoration France, 1815-1830* (Berkeley [etc.] 2000).

20 Natalie Scholz, *Die imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (Darmstadt 2006).

strijd vond plaats in het zuiden van Frankrijk, waar de Witte Terreur gepaard ging met omvangrijke wreedheden en slachtingen, en de regering gedwongen werd een deel van het zuiveringsstreven van de ultraroyalisten tot overheidsbeleid te maken om aan de onrust een einde te maken. Zoals Alexander aangeeft, bleven de ultra-royalisten in latere jaren in hun verzet een combinatie van gewelddadige en clandestiene middelen hanteren, naast legale vormen van verzet.²¹

Die legale vormen waren in de eerste plaats parlementair van aard. Ook in dit opzicht moet de vorming van een politieke oppositie in de eerste plaats op het conto van rechts geschreven worden. Zoals Alain Laquière in *Les origines du régime parlementaire en France* betoogt, is het sinds het begin van de twintigste eeuw gangbaar om de wortels van de moderne parlementaire politiek te zoeken in het pleidooi van de ultraroyalistische Chambre Introuvable voor een uitbreiding van de bevoegdheden van het parlement.²² Het recht van initiatief en amendement en het budgetrecht hebben alle hun oorsprong in deze periode, terwijl in *La monarchie selon la Charte* (1816) van R. De Chateaubriand de eerste principiële verdediging van de ministeriële verantwoordelijkheid is te vinden: juist vanwege de goddelijke status van de koning is hij onschendbaar, en slechts zijn minister is ter verantwoording te roepen door het parlement. Daarentegen zijn liberalen als Constant en Guizot in deze periode juist pleitbezorger van een politiek verantwoordelijke koning, die alleen op die manier zijn rol als neutrale macht kan waarmaken. Tegelijk wijst Laquière erop dat deze tegenstelling rond 1822 is omgedraaid. Dan worden liberalen de pleitbezorgers van de ministeriële verantwoordelijkheid en keren zij zich tegen de vereniging van ultraroyalisten en de constitutionele vorst. Er is dan ook een evident verschil tussen de ambivalente liberale en tegelijk monarchale Charte van 1814 en de veel eenduidiger liberale Charte van 1830, die in het teken staat van de opvatting die A. Thiers dat jaar samenvatte met de stelling: ‘Le roi n’administre pas, ne gouverne pas, il règne.’²³

Het is niet de eerste keer dat gewezen wordt op de dominantie van aristocratische waarden of de persistentie van het Ancien Regime in de negentiende eeuw. In de geschiedschrijving van het Nederlandse politieke bestel van de eerste helft van de negentiende eeuw zou dat uitgangspunt evenwel meer aandacht mogen krijgen. Het gaat dan niet zozeer om het traceren van continuïteit in de positie van adel en patriciaat van de Republiek naar het Koninkrijk. Het feit dat de macht van de dubbele namen onverminderd groot blijft zegt nog niet zoveel over de wijze waarop deze mensen zich vervolgens presenteren. Uit de Franse ontwikkeling kan worden afgeleid dat het belangrijk is na te gaan op welke wijze, in naam van de verdediging van aristocratische idealen en posities, een cruciale bijdrage wordt geleverd aan de vorming van een modern politiek

21 Alexander, *Re-writing the French Revolutionary Tradition*, 14-15.

22 Alain Laquière, *Les origines du régime parlementaire en France* (Parijs 2002), 7-19.

23 A. Thiers, 4 februari 1839 in *Revue française des idées politiques*, geciteerd naar Laquière, *Les origines*, 89.

bestel, met een sterke en legitieme oppositie, een scherp oog voor de mobilisatie van het volk en een ideologie die uitdrukking geeft aan moderne zorgen over de expanderende staat en de zelfstandigheid van de burgers. Tegelijk levert die 'aristocratische oppositie' ideologische ammunities voor nieuwe legitimaties van oude ongelijkheden, en vaker nog, 'oude' rechtvaardigingen van nieuwe ongelijkheden, die juist ingaan tegen de ogenschijnlijk rechtlijnige democratisering van de samenleving. De betekenis van conservatieve posities voor de modernisering van de politiek is reeds onderstreept door de recente studies van Ronald van Raak en Ron de Jong over conservatieve partijvorming na 1848.²⁴ Het is de moeite waard om die gedachte ook voor de periode tussen 1813 en 1848 nader te onderzoeken.

Ido de Haan, Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Utrecht, Drift 10, 3512 BS Utrecht, ido.dehaan@let.uu.nl

²⁴ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1867* (Hilversum 1999); Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2000).